

Literary Perspective is not a Literary Theory

Mehrdad zare'i*¹

Received: 03/10/2024
Accepted: 01/02/2025

Abstract

Literary theory is a systematic study of the essence of literature and a way to analyze literary phenomena. Although the literary theory has been widely used in Persian literature research in recent years, it seems that its semantic and empirical realm has not been well established; because in some research conducted in the field of Persian literature, individuals' literary opinions have been mistakenly read as literary theory. In the following article, to show the difference between literary theory and literary perspective, five specific characteristics of literary theory have been explained and described; which includes these items: "Arising from a philosophical mindset", "Systematic and coherent", "The result of reflection on the text", "Providing a new perspective" and "Using in criticism". In the following, the extreme point of view that believes in the similarity between some opinions in Persian classical texts and Western theories on the existence and even the precedence of theories in its past has been criticized. And it is clear that basically the discovery of these views in past scientific and literary texts was due to familiarity with western ideas. In the end, the result shows that because of the

* Corresponding Author's E-mail:
mehrdadzarei990@yahoo.com

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, University of Kharazmi, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0003-0367-9672>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

inefficiency of the literary opinions collected by the researchers from the characteristics of a theory, the term “literary theory” is not correct and accurate for their opinions and literary opinions. It is better to use the term “literary perspective” to make the field of knowledge of Persian literature more precise about such opinions and theories, so that this term has its own specific definition and examples.

Keywords: Literary theory, literary perspective, characteristics of literary theory, theory and criticism, theory and philosophy.

Introduction

The history of the emergence of “literary theory” in the West dates back to the ancient Greek period; however, the majority of literary theories in the West have emerged since the late 19th century. In Iran, the history of literary theory dates back to the time of familiarization with Western theories. In previous decades, Iranian critics and writers paid more attention to literary theories in order to use them for the criticism and analysis of various texts and had a purely practical approach, but in recent years, literary theories themselves have become the subject of discussion. In the field of modern theoretical sciences, some researchers are still not sufficiently familiar with the foundations of that science; for this reason, they sometimes make fundamental mistakes in their research. Such mistakes are also seen in the discussion of literary theories; including in the nature of literary theory and its examples.

Results and Discussion

Literary theory is a way of thinking about literary works in a way that helps us understand how to create a work, its content, and its form and format. The goal of theorizing is to access convincing methods by which literature can be understood, interpreted, described, and analyzed, and to propose criteria and standards for understanding the

form and meaning of literature. It can be said that the word “theory” is an inclusive term for all scientific approaches to reading texts. When theories are removed from their transcendental-abstract state and placed at the service of reading texts, they lead to “literary criticism” and in this case take on a more practical form.

Beyond its definition and function, literary theory is distinguished by five key characteristics that “literary perspectives” lack:

Theory, whether literary or non-literary, is the result of a philosophical mindset. Theory is the result of continuous thinking, and although poets’ literary perspectives are the product of their thought and poetic thinking, they lack the rational-philosophical support of theory, and for this reason, it can be said that they lack its richness, structure, stability, and inclusiveness.

Theory is inherently coherent, methodical, and it has a formulation. Although a framework and rules can be considered for it by analyzing tradition, the sum of these rules can be called “literary tradition,” not theory. Also, due to the lack of the condition of “unity of time” in these views, after collecting and organizing the scattered opinions of poets, there is a possibility of contradictions emerging, which logically any theory should lack.

One of the characteristics of literary theorizing is to emerge from the literary text by thinking about its various aspects and its formulation. Literary texts are a rich source of ideas for theorizing. Although the perspectives of the poets may be the result of their literary experiences and thoughts about poetry; however, the views they express are mainly about aesthetic issues or the mission of poetry and art that originate from their taste and are not a coherent theory that has emerged from reflection on the text and has become a way of looking at texts in a new way.

Theories are inherently informative and new knowledge is formed in their light. Literary theory seeks to understand a text from a specific

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 18, No. 68

Winter 2025

Research Article

angle and to create a new impression of the text. Literary perspectives lack this feature and mainly deal with the nature of poetry and aesthetic issues, and in this respect are closer to the poetics, which is the systematic aesthetic study of literary works.

The capacity of theories to illuminate the hidden aspects of literary works has led literary criticism to rely mainly on them, with researchers applying theories in the criticism of texts. If criticism is not based on theory, it will be weak, scattered, subjective, and fragile. Unlike theory, what some researchers have gathered from the perspective of poets under the title of “theory” does not provide a specific framework and model with which to criticize a text. From them, we can only understand the aesthetic views of individuals, which are mainly formed on the basis of tradition.

In the field of theory and theorizing, there is another view among a number of researchers that can be criticized. Some researchers who are often fascinated by nationality and national identity, by comparing some of the opinions and views expressed in the books of their the ancients with the theories of the modern era of the West, conclude that such theories were expressed centuries ago by our own thinkers and poets, but since these comments have not been paid attention to, historical gaps have eliminated them. These people are oblivious to that thought and opinion do not arise in a vacuum and that their creation and growth require a favorable context and space. With this assumption, we can no longer expect theory to emerge in the absence of that context and space. Another noteworthy point is that ideas and perspectives in the works of our ancestors, which resemble those of later Western theorists, often become apparent only when the reader is already familiar with Western examples. Basically, our understanding and perception of theory is “Eurocentric.”

Conclusion

Theory has a philosophical foundation and its source should be considered a philosophical system; a system that, due to its formation within the framework of rational and logical rules, gives coherence and order to thought. Theorizing requires a problem-solving mindset that, when reading texts, can discover another layer of the text or look at the text from a new angle. If this mind benefits from philosophical training, it can, by utilizing previous theories, present this discovered layer or new perspective by explaining and formulating it in the form of a coherent literary theory, with which to criticize texts from that perspective. Since the literary views of poets collected by researchers lack the characteristics outlined in this article, it is neither correct nor accurate to label their opinions as “literary theory”. It is better to use the term “literary perspectives” for such opinions and theories so that the term “literary theory” has its own specific definition and application.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقاله پژوهشی

دیدگاه ادبی نظریه ادبی نیست

مهرداد زارعی *

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۲ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳)

چکیده

نظریه ادبی بررسی نظام‌مند ذات ادبیات و شیوه‌ای برای تحلیل پدیده ادبی است. نظریه ادبی با اینکه در سالیان اخیر کاربرد وسیعی در پژوهش‌های ادبیات فارسی داشته است، اما به نظر می‌رسد قلمرو معنایی و مصداقی آن به‌خوبی تثبیت نشده، چراکه در برخی پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه ادبیات فارسی، آرای ادبی افراد به اشتباه نظریه ادبی خوانده شده است. در مقاله پیش رو برای نشان دادن تفاوت میان نظریه ادبی با دیدگاه ادبی، پنج ویژگی خاص نظریه ادبی اعم از «برآمده از ذهنیتی فلسفی»، «نظام‌مند و منسجم»، «حاصل تأمل در متن»، «ارائه دیدی تازه» و «به‌کارگیری در نقد» تبیین و تشریح شده است. در ادامه دیدگاه افراطی‌ای که به صرف تشابه میان برخی آرا در متون کلاسیک فارسی با نظریه‌های غربی بر وجود و حتی تقدم نظریه‌هایی در گذشته خود معتقد است نقد و مشخص شده که اساساً کشف این آرا در متون علمی و ادبی گذشته نیز به واسطه آشنایی با نظریه‌های غربی بوده است. در نهایت

۱. دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

*mehrdadzarei990@yahoo.com

<http://www.orcid.org/0000-0003-0367-9672>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPL. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نتیجه به دست آمده بیانگر آن است که به دلیل بی‌بهرگی آرای ادبی جمع‌آوری شده توسط پژوهشگران از ویژگی‌های نظریه، اطلاق اصطلاح «نظریه ادبی» بر آرا و عقاید ادبی آنان درست و دقیق نبوده و بهتر است برای دقیق‌تر کردن قلمرو دانش ادبیات فارسی در مورد این قبیل آرا و نظریات از اصطلاح «دیدگاه‌های ادبی» استفاده کرد تا این اصطلاح تعریف و مصادیق خاص و مشخص خود را داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: نظریه ادبی، دیدگاه ادبی، ویژگی‌های نظریه ادبی، نظریه و نقد، نظریه و

فلسفه.

۱. درآمد

از دیدگاه‌های پراکنده در نمایشنامه‌ها و نوشته‌های کم‌دی آریستوفان که بگذریم، افلاطون و ارسطو را باید نخستین فیلسوفانی دانست که به صورت نظام‌مند راجع به ادبیات و ماهیت شیء ادبی سخن گفته‌اند. به همین اعتبار سابقه «نظریه ادبی» در غرب به دوره یونان باستان می‌رسد. با این حال، عمده نظریات ادبی در غرب از اواخر قرن نوزدهم به بعد پدید آمده است. به همین دلیل برخی پژوهشگران کوشیده‌اند نظریه ادبی در غرب را امری متأخر و شکل گرفته در دو سده اخیر جلوه دهند و نظریه نامیدن آرای فلاسفه یونان را تسامح‌آمیز می‌دانند (ر.ک. نیکویی، ۱۳۹۸: ۲۵۴)، اما وجود کتاب‌های مختلفی چون *Literary theory* و *A short history of literary criticism from Plato to Barthes: an introductory history* نشان می‌دهد در غرب نیز مسئله رساندن سابقه نظریه ادبی به دوران یونان باستان نزد برخی پژوهشگران غربی پذیرفته شده است. البته درک و دریافت امروزی از اصطلاح «نظریه» چند دهه است که تثبیت شده است. «پس از رادیکال شدن فضای دانشگاه‌ها در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ این اصطلاح برای اشاره به تقریباً همان طیف از پدیده‌ها و رویکردهایی که امروزه به آن اشاره دارد، به کار رفت» (اسکیلئوس، ۱۳۹۴:

۱۶۶) و چنانکه اشاره کردیم اکثر نظریه‌های مطرح نظیر هرمنوتیک مدرن، پدیدارشناسی، ساختارگرایی، نقد نو و... پس از افول پوزیتیویسم در اواخر قرن نوزدهم پدیدار شده‌اند. تحقیقات مبتنی بر نظریات ادبی از این نیز متأخرترند.

سابقه «نظریه ادبی» در ایران به آشنایی با نظریات غربی بازمی‌گردد. جدای از اشاره‌های محدود برخی ناقدان در دهه ۱۹۴۰ قرن گذشته به نظریات ادبی غربی، توجه به نظریه‌ها از دهه ۱۹۷۰ ابعاد جدی‌تری پیدا کرد. «در این سال‌ها، از سویی آثار متعدد، بعضاً از نوع مرجع، ترجمه و تألیف شده‌اند که نظریه‌های ادبی را به اجمال یا به تفصیل به فارسی‌زبانان می‌شناسانند و از سوی دیگر، بحثی مداوم در محافل ادبی و دانشگاهی ایران درباره نظریه‌های ادبی و انواع مسائل مربوط به آن‌ها جریان داشت» (رضوانی، ۱۳۹۰: ۴۴). در دهه‌های پیشین توجه ناقدان و ادیبان ایرانی به نظریه‌های ادبی بیشتر در جهت به‌کارگیری آن‌ها برای نقد و تحلیل متون مختلف بود و رویکردی صرفاً عملی داشتند؛ اما در سالیان اخیر خود نظریه‌های ادبی موضوع بحث قرار گرفته‌اند و سؤال‌های گوناگونی که در رابطه با آن‌ها طرح شده، جهت بحث را تعیین می‌کنند. «در ایران امروز نظریه‌های ادبی از ابزاری ناآزموده در دست ناقدان عجول به زمینه‌ای برای تحقیق و تفحص علمی بدل شده‌اند» (همان).

باری، چندی است نظریه برای جامعه علمی ادبیات به مسئله تبدیل شده و با رویکرد نظری به بحث درمورد آن می‌پردازند و آرای خود را با یکدیگر در میان می‌گذارند. باین‌حال، از آنجاکه در حوزه علوم نظری جدید سابقه و نیز دستاورد خاص و قابل‌اعتنایی نداشته‌ایم، مبانی این قبیل تحقیقات برای برخی پژوهشگران نضج نگرفته و به همین دلیل بعضاً در پژوهش‌های خود دچار لغزش‌های اساسی می‌شوند. در

بحث نظریه‌های ادبی هم این قبیل سهوها و لغزش‌ها دیده می‌شود؛ از جمله در ماهیت نظریه ادبی و مصادیق آن.

در عرصه تحقیقات ادبی سالیان اخیر پژوهش‌هایی با این عناوین انجام شده است: *نظریه ادبی*، نیمه،^۲ *نظریه ادبی مهدی اخوان ثالث و احمد شاملو*،^۳ «نظریه ادبی اقبال لاهوری»،^۴ «تبیین نظریه ادبی انوری ابیوردی»،^۵ «عوامل خلق شعر در نظریه ادبی نظامی گنجوی»،^۶ «بررسی تطبیقی نظریه شعری محمدتقی بهار و ابراهیم عبدالقادر المازنی».^۷ در این دست پژوهش‌ها نویسندگان «دیدگاه‌های ادبی» شاعر را «نظریه ادبی» او محسوب کرده‌اند و برآنند که از تجمیع این دیدگاه‌ها و آرا می‌توان به یک نظریه ادبی دست یافت. برای نمونه پژوهشگری می‌نویسد:

یکی از مسائلی که درمورد اخوان ثالث مغفول مانده و کم‌تر کسی بدان اشارت کرده، این است که آثار غیرشعری او یعنی کتب، مقالات و گفت‌وگوهایش، او را به‌عنوان یک نظریه‌پرداز ادبی نیز معرفی می‌نماید. او در این آثار سخنانی بر زبان رانده که مجموعاً یک نظریه ادبی واحد و متحد و همه‌سویه را شکل می‌دهد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۳: ۷۴).

در این پژوهش‌ها از این مسئله غفلت شده است که «نظریه ادبی» معادل فارسی «Literary theory» است و این اصطلاح^۸ معنا، کارکرد و ویژگی‌های مشخصی دارد و طبیعتاً با توجه به آن معنا، کارکرد و ویژگی‌ها باید به‌صورت دقیق به‌کار گرفته شود. در پژوهش پیش رو برای اصلاح این درک و دریافت اشتباه از «نظریه ادبی» کوشش می‌شود تا ضمن تعریف و بیان کارکردهای نظریه ادبی، ویژگی خاص آن که در دیدگاه‌های ادبی وجود ندارد، تشریح شوند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیش از این، پژوهش‌های زیر با موضوع نظریه ادبی به نگارش درآمده است: امید همدانی در مقاله خود «فلسفه و نظریه ادبی؛ تأملی در انحای ادای سهم فلسفه به نظریه ادبی» (همدانی، ۱۳۹۸: ۹-۶۷)، در رد دیدگاه ریچارد رورتی که معتقد است نیازی نیست تا نظریه‌پردازان ادبی، فلسفه را کشف و روشن‌گر مباحث نظریه ادبی به‌شمار آورند، چهار طریق عمده را که فلسفه به‌وسیله آن‌ها به نظریه ادبی مدد می‌رساند، تشریح می‌کند.

نویسنده مقاله «دو سوء تفاهم در بحث نظریه‌های ادبی» نخست از دیدگاهی که به دنبال ایجاد نظریه ادبی بومی است انتقاد می‌کند و یادآور می‌شود که ایجاد نظریه ادبی نیاز به زمینه و فضایی مساعد دارد (رضوانی، ۱۳۹۰: ۴۵-۵۰) و سپس به کاربرد نظریه‌ها در نقد می‌پردازد و دیدگاهی را که به استفاده آزاد و گزینشی از نظریه‌ها در نقد معتقد است، نادرست می‌داند و بر آن است که اصولاً نظریه‌های ادبی کاربرد دیگری در نقد ندارند جز آنکه متن را براساس فرضیه‌های آن‌ها نقد کنیم (همان: ۵۰-۵۲).

در مقاله «تبیین چالش‌ها و ظرفیت‌های رابطه نقد و نظریه ادبی و ادبیات تطبیقی» (در: جستارهای زبانی، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۹۱، صص ۱۰۳-۱۲۰) نخست، دلایل وجود رابطه بین دو حوزه نظریه و نقد ادبی بررسی و سپس، بهره‌گیری از نظریه‌های خارجی برای خوانش محصولات فرهنگی بومی به‌عنوان راهکاری در پژوهش‌های ادبی و ادبیات تطبیقی پیشنهاد می‌شود.

مقاله دیگری که در این حوزه به نگارش درآمده «بازیابی و تحلیل وجود یا فقدان نقد و نظریه ادبی در ادبیات کلاسیک فارسی» (در: پژوهشنامه فرهنگستان هنر، زمستان ۱۳۸۸، شماره ۱۵، صص ۷۸-۹۵) است. آنچه محبتی در این مقاله نگاشته تقریباً تکرار

مطالبی است که در کتاب خود، *از معنا تا صورت*، نوشته است و ما در متن مقاله به دیدگاه ایشان و اشکالاتی که بر آن وارد است، پرداخته‌ایم.

امن‌خانی در «نظریه ادبی و دموکراسی (تأملی درباره رابطه دموکراسی با نظریه‌های ادبی)» (در: *نقد ادبی*، سال ۱۶، شماره ۶۴، زمستان ۱۴۰۲، صص ۱-۳۲) به یکی از اغراض نظریه‌های ادبی پرداخته که به عقیده وی رهایی اقلیت‌ها از انقیاد و از حاشیه به متن آوردن آن‌ها بوده است.

مقاله «کاربرد نظریه ادبی؛ نگاهی انتقادی به آراء کورش صفوی» (در: *ادب فارسی*، شماره ۲۹، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۲۴-۴۰) همان‌گونه که از عنوان فرعی آن پیداست، به نقد دیدگاه‌های کورش صفوی درباره نظریه ادبی پرداخته و مهم‌ترین کاستی دیدگاه وی را تقلیل‌گرایی موجود در تلقی او از کاربرد نظریه دانسته است.

در مقاله «گونه‌شناسی نظریه‌های ادبی» (در: *فنون ادبی*، سال پانزدهم، شماره ۲ (پیاپی ۴۳)، تابستان ۱۴۰۲، صص ۱۵-۳۴) نخست «نقد دانشگاهی» از «نقد ژورنالیستی» بازشناسانده شده، سپس نشان داده شده است که تاکنون بنابر چه شاخص‌هایی نظریه‌های ادبی گونه‌بندی شده است و بر این اساس الگوهای گونه‌بندی نظریه‌ها از جمله الگوی پاسخ به پرسش نظریه، الگوی ابرامز و الگوی یاکوبسن - سلدن و ویدوسون تشریح شده و کامل‌ترین الگو همین مورد آخر دانسته شده است.

موضوع بخش عمده‌ای از پژوهش‌هایی که در سالیان اخیر به نظریه ادبی پرداخته‌اند، آسیب‌شناسی رویکرد ابزارگرایانه پژوهشگران به نظریه‌هاست که به این مقالات در جای خود اشاره کرده‌ایم (ر.ک. پی‌نوشت شماره ۱۸). همانگونه که مشخص است هیچ‌یک از مقالات مذکور به تفاوت میان دیدگاه ادبی و نظریه ادبی و

نیز تشریح ویژگی‌های نظریه ادبی پرداخته‌اند و این مباحث برای نخستین بار در مقاله پیش رو مطرح شده است.

۲. نظریه ادبی، تعریف و کارکرد

جانائاتان کالر نظریه ادبی را این‌گونه تعریف کرده است: «نظریه ادبی یعنی تبیین نظام‌مند سرشت ادبیات و شیوه‌های تحلیل آن» (کالر، ۱۳۸۲: ۶). در جای دیگر درباره نظریه ادبی آمده است: «"نظریه ادبی" مطالعه اصول، مقوله‌ها و ملاک‌های ادبیات و موضوع‌هایی از این دست را دربرمی‌گیرد» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۳۳). اساساً نظریه ادبی شیوه اندیشیدن در مورد آثار ادبی است، به‌گونه‌ای که ما را در چگونگی پدیداری اثر، فهم مضمون و محتوا و شکل و قالب آن کمک می‌کند. هدف از نظریه‌پردازی، دسترسی به روش‌هایی بالنسبه قانع‌کننده است که با آن بتوان ادبیات را فهمید و آن را تأویل، تشریح و تحلیل کرد و ملاک‌ها و معیارهایی را برای شناخت صورت و معنی ادبیات پیشنهاد داد.

نظریه‌های ادبی با تکیه بر عناصر شکل‌دهنده متن ارائه می‌شوند و این عناصر از خالق متن تا خواننده و از شکل و ساختار تا محتوا را در برمی‌گیرد. به همین دلیل، نظریه‌های مختلف و گوناگونی وجود دارد که هر کدام در بررسی ادبیات راه و روش متفاوتی را ارائه می‌دهند. همچنین نظریه‌پردازان در مواجهه با متون رویکردهایی متفاوتی را به کار می‌گیرند که عمدتاً از رشته‌هایی چون فلسفه، نشانه‌شناسی، مطالعات فرهنگی، زبان‌شناسی و... وام گرفته شده‌اند. این رویکردهای متفاوت نیز خود به ایجاد نظریه‌های ادبی متنوع انجامیده است. از این رو، می‌توان گفت واژه «نظریه» اصطلاحی شامل و فراگیر برای تمام رویکردهای علمی برای خواندن متون است.

نظریه‌ها وقتی از حالت استعلایی - انتزاعی خود خارج شوند و در خدمت خواندن متون قرار گیرند؛ به «نقد ادبی» می‌انجامند و در این حالت شکل کاربردی‌تری به خود می‌گیرند. عمده نظریات در نتیجه ایجاد دیدگاهی جدید و به دنبال ارائه خوانشی تازه از متون شکل گرفته‌اند. به تعبیر والتر پیتر: «نظریه‌ها یا مفاهیم فلسفی به‌عنوان منظری برای نگریستن به جهان و ابزارهایی در خدمت نقد می‌توانند به ما کمک کنند تا چیزهایی را ببینیم که بدون آن ممکن بود از کنارشان بگذریم» (جانسون، ۱۳۹۰: ۳۱). به‌دلیل نظام‌مند بودن نظریه‌ها امروزه دیدگاه پذیرفته‌شده این است که هر نقدی باید مبتنی بر نظریه‌ای باشد و اساساً بدون نظریه نمی‌توان نقد درست و بهنجاری انجام داد، زیرا نظریه به کار منتقد انسجام می‌بخشد و مانع از تشتت و تناقض‌گویی می‌شود.

نظریه ادبی فارغ از تعریف و کارکرد، ویژگی‌ها و مصادیق خاص خود را دارد که نمی‌توان آن را برای موارد حتی مشابه به کار برد. در «نظریه‌های ادبی» به‌طور کلی پنج ویژگی وجود دارد که «دیدگاه‌های ادبی» فاقد آن هستند، به همین علت نمی‌توان آن‌ها را با همه ارزشمندی‌شان نظریه ادبی خواند. در ادامه به تشریح این پنج ویژگی خواهیم پرداخت.

۳. ویژگی‌های نظریه ادبی

۳-۱. برآمده از ذهنیتی فلسفی

دامنه پژوهش در ادبیات از یک سو به دلیل انواع گوناگون آن و از سوی دیگر به‌واسطه ارتباطش با دانش‌ها و مفاهیم مختلف انسانی، با قلمروهای دیگر علوم انسانی پیوند می‌خورد. از این‌روست که ایگلتون درباره کتاب خود در پیش‌گفتار می‌نویسد:

خود کتاب سعی می‌کند، نشان دهد که چیزی به نام «نظریه ادبی» به مفهوم مجموعه نظریاتی که صرفاً از ادبیات سرچشمه گرفته باشند و در همین حوزه هم

کاربرد داشته باشد، وجود ندارد. هیچ‌یک از رویکردهایی که در این کتاب طرح شده‌اند، از پدیدارشناسی و معناشناسی تا ساختارگرایی و روان‌کاوی، صرفاً به اثر مکتوب «ادبی» نمی‌پردازند. به‌عکس همه این نظریه‌ها از سایر حوزه‌های «علوم انسانی» وارد شده‌اند و در فراسوی ادبیات نیز پیامدهایی دارند (ایگلتن، ۱۳۸۰: ۸).

همچنین به‌دلیل همین ویژگی کادن می‌نویسد: «نظریه میان‌رشته‌ای است؛ گفتمانی که در خارج از حوزه اصلی خود تأثیر می‌گذارد» (کالر، ۱۳۸۲: ۲۴). اساساً نظریه در دنیای غرب، مطلق نظریه است و نظریه ادبی نیست، بلکه نظریه فلسفی است که ظرف تحقق آن در ابتدا غیر از ادبیات است و بعد این رویکرد را در مباحث ادبی نیز می‌بینیم. اکثر نظریاتی که در پژوهش‌های ادبی به کار گرفته می‌شوند، نظریه‌هایی هستند که مبنایشان بیرون از حوزه ادبیات قرار دارد و توسط اندیشمندانی مطرح شده‌اند که فیلسوف، جامعه‌شناس یا زبان‌شناس بوده‌اند. برخی این نظریه‌ها را به‌عنوان شیوه‌ای برای مواجهه با متون به کار گرفتند و به همین علت این نظریه‌ها در پژوهش‌های ادبی مورد استفاده قرار گرفت.

مباحث و مسائل مطرح در نظریه‌های ادبی گاه صیغه کاملاً فلسفی دارند، چنان‌که پدیدارشناسی و هرمنوتیک از اساس چنین‌اند؛ گاه در آن‌ها صیغه زبان‌شناختی پررنگ‌تر است (ساختارگرایی، صورت‌گرایی)؛ گاه آمیزه‌ای از زبان‌شناسی و فلسفه بن‌لاد نظری آن‌ها را تشکیل می‌دهد (واسازی)؛ گاه صیغه جامعه‌شناختی (مارکسیسم) یا روان‌شناختی دارند (نقد روان‌کاوانه) (همدانی، ۱۳۹۸: ۱۱).

به‌طور کلی نظریه در دنیای غرب از سرآغاز فلسفه کانتی بحثی «شناختی» است، نه «ادبی» و آنگاه که دامنه این مباحث شناختی به حوزه کاربرد دگرگونه زبان و جایگاه ادبیات در نظام اجتماعی کشیده شود، نظریه ادبی رخ می‌نماید. نظریه ادبی اندیشیدن به ادبیات از منظری دیگر است. در این اندیشه جدید، ابژه ادبی در دل تقسیم‌بندی‌هایی

جای می‌گیرد که تبیین آن‌ها و معین کردن احکام آن‌ها به معنای دقیقش امری متافیزیکی^۹ است. همین متافیزیکی بودن می‌تواند نسبت نظریه را با فلسفه مشخص کند. شالوده نظریه‌ها عمدتاً بر بینشی فلسفی استوار است، زیرا نظریه پرسش از ادبیات است و «پرسش از ادبیات، پرسش ادبی نیست، بلکه پرسشی خارج از محدوده‌های خود ادبیات و به تعبیری پرسشی فلسفی است» (گادامر، ۱۳۹۳: ۸). تقریباً همه نظریه‌های مهم و معروف ادبی براساس اصول و فرضیه‌های یک یا چند مکتب علمی - فلسفی ارائه می‌شوند و نمی‌توان تاریخ آن‌ها را از تاریخ این مکاتب مادر جدا کرد.

بر این اساس نظریه، اعم از ادبی یا غیرادبی، برآمده از ذهنیتی فلسفی است. منظور ما از ذهنیت فلسفی ذهنی است که با استفاده از مقدمات عقلی به تحلیل، بررسی و صورت‌بندی مسائل و استنتاج منطقی از آن مقدمات پردازد. هرچند فلسفیدن مختص فیلسوف نیست و هر اندیشمندی ولو شاعر می‌تواند فلسفی بیندیشد و اندیشه‌ای برآمده از چارچوبی فلسفی مطرح کند؛ این‌گونه اندیشیدن اقتضائات خاص خود را دارد و آنگاه می‌توان اندیشه مطرح‌شده را نظریه دانست که جامع و منسجم و دارای مبنایی عقلانی باشد. نظریه‌پردازی درواقع ظهور کارکردهای عقل در باب متن ادبی است با زبانی دقیق، منطقی و حد و رسم‌دار. نظریه‌پرداز اصولاً به کاوش و پرسش و چون‌وچرا در حقیقت و ماهیت شیء ادبی به‌وسیله عقل و یافته‌ها و منطق آن می‌پردازد. نظریه حاصل اندیشیدن مستمر است و دیدگاه‌های ادبی شاعران اگرچه محصول اندیشه و شعراندیشی آنان است، اما از پشتوانه عقلانی - فلسفی نظریه بی‌بهره است و به همین علت می‌توان گفت غنا، ساختمان، استواری و شمولیت آن را ندارد. با این اوصاف پیداست که تجمیع دیدگاه‌های فردی از درون آثارش تا چه حد با نظریه فاصله دارد.

نکته بایسته دیگری که باید به آن توجه داشت این است که برای دستیابی به نظریه ادبی، جدا از داشتن ذهنیت فلسفی باید شرایط فرهنگی و اجتماعی مناسب یا به عبارتی بستر تاریخی مناسب برای نظریه پردازی وجود داشته باشد و صرف داشتن نبوغ و ذهنی پویا و اندیشمند در این زمینه سودمند نخواهد افتاد. نظریه در درون نظام گفتمانی و در فضای عمومی شکل می گیرد، نه در تنهایی فردی؛ امری فرهنگی و بینامتنی است و مورد بحث و مناقشه قرار می گیرد، در پس آن عامل فردی قرار ندارد.

۳-۱-۱. دلایل پا نگرتن فلسفه های مضاف در ایران و نقش ادبیات در آن

فلسفه مضاف که در غرب با عنوان «philosophy of» شناخته می شود، فلسفه ای است که به بررسی مفاهیم، مبنا و شالوده یا به تعبیر فلاسفه مسلمان مبادی تصویری و تصدیقی علوم مختلف (که مضاف الیه آن قرار می گیرند) می پردازد؛ نظیر فلسفه سیاست، فلسفه علم، فلسفه حقوق. پژوهشگران متعددی دلیل نبود نقد و نظریه در ایران را نبود فلسفه کاربردی در این سرزمین دانسته اند؛ برای نمونه دهقانی نوشته است:

می دانیم که نقد ادبی باید مبتنی بر نظریه ادبی باشد و نظریه ادبی بیش از هر چیز به پشتوانه فلسفی نیاز دارد. متأسفانه در ایران سنت فلسفی نیرومندی وجود نداشت. آن فلسفه نیم بندی هم که تا پیش از دوره جدید و ورود فلسفه غرب به ایران دیده می شود، سخت وابسته به الهیات و علم کلام بود و مخصوصاً در حیطه هنر و ادبیات نتوانست ابراز وجود کند و مولد نظریه های ادبی یا هنری باشد (دهقانی، ۱۳۸۰: ۹۰).

البته این گونه نیست که فلسفه اسلامی وابسته به کلام بوده باشد و مجادله های اهل کلام و اهل فلسفه هنوز هم در حوزه های علمیه خراسان برقرار است. یکی از دلایل

این تصور که فلاسفه مسلمان صرفاً به الهیات پرداخته‌اند، ترجمه اصطلاح «metaphysics» به «الهیات» توسط مترجمان مسلمان است. در کتاب‌های فلسفه اسلامی، الهیات خود دو شاخه شده که شاخه خاص آن بررسی وجود خدا و ویژگی‌های آن است، اما بخش عام آن به اثبات وجود و ویژگی‌های وجود می‌پردازد که بخش عمده‌ای از مباحث آن شامل هستی‌شناسی^{۱۰} و معرفت‌شناسی^{۱۱} است.

فلسفه طبق تعریفش حوزه محدودی ندارد و ما در هر سطحی و درباره هر موضوعی می‌توانیم فلسفه‌ورزی کنیم؛ باین حال، فلسفه در تاریخ تفکر فلسفی ما به‌طور غالب به مباحث متافیزیکی محدود مانده است. یکی از تفاوت‌های اصلی فلسفه اسلامی با فلسفه غرب این است که فلسفه کاربردی یا فلسفه‌های مضاف در فلسفه اسلامی هیچ‌گاه شکل نگرفت، حال آنکه برای فلاسفه غرب در این حوزه‌ها «مسئله» ایجاد شده، ضرورت احساس کرده‌اند و درنهایت به دلیل وجود بستر مناسب به آن‌ها پرداخته‌اند. این فلسفه‌های مضاف فلسفه‌های کارکردی و به‌نوعی اجرایی هستند و اهمیت آن‌ها در همین است.

نپرداختن به این نوع فلسفه در ایران پیش از هر چیز به این واقعیت برمی‌گردد که در سرزمین ما بستر شکل‌گیری فلسفه‌های مضاف وجود نداشته است. با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی جامعه ایران این مسئله که اندیشمندان ما به خیلی از حوزه‌های فلسفه مضاف وارد نشده‌اند تا حدودی طبیعی می‌نماید؛ مثلاً با توجه به حرمت دینی انواع هنر در جامعه ما طبیعتاً مسئله هنر چندان موضوعیتی نداشته که بخواهند به آن بپردازند و امروزه ما بخواهیم در جست‌وجوی این فلسفه مضاف در متون فلسفه اسلامی باشیم^{۱۲} یا فارغ از اینکه نحوه حکمرانی در غرب یکی از دغدغه‌های اصلی اندیشمندان و فلاسفه بوده، اندیشیدن در این زمینه و نوشتن درباره‌اش در آن محیط میسر بوده

است، اما با وجود نظام‌های سیاسی استبدادی در ایران، اندیشمندان ما چگونه می‌توانستند آزادانه و بدون خطر به این امر مهم پردازند؟ طبیعی است که در این محیط به‌جای آن نوع فلسفه شاهد توصیه‌نامه‌هایی چون *سیرالملوک* باشیم. در حوزه فلسفه اخلاق نیز از یک طرف نظام فقهی ما به بحث از اخلاق البته در چارچوب مبانی اندیشگانی خود پرداخته است، از سوی دیگر نظام‌های تصوف به‌گونه‌ای دیگر مدعی اخلاق بوده‌اند و این‌ها مزید بر دیگر عوامل شد تا فلسفه اخلاق در تاریخ اندیشه ما پا نگیرد. بدین‌گونه برخلاف غرب که فلسفه عملی و مباحث مربوط به عقل عملی در آن پرورش یافت، فلسفه ما در عقل نظری متوقف شد و بیشتر بحث‌ها حول وجود و ماهیت باقی ماند.

آنچه گفته شد برخی شرایط سیاسی - اجتماعی بودند که در شکل نگرفتن بعضی فلسفه‌های مضاف می‌توانستند دخالت مستقیم داشته باشند، اما مسئله اصلی‌ای که باید به آن توجه شود این است که به‌طور کلی اندیشیدن و فلسفه ورزیدن در ایران موانع اساسی‌ای داشته است و عواملی چند در پا نگرفتن آن دخیل بوده‌اند؛ ازجمله جامعه استبدادزده^{۱۳} که قطعاً در عدم بروز آزادانه اندیشه‌ها و تضارب آرا تأثیرگذار بوده است. همچنین غلبه ذهنیت جبرگرایانه «ازپیش‌تسلیم» و «خودناچیزپندار» که اندیشیدن و استدلال کردن را در کار جهان جایز نمی‌شمارد، طبیعتاً مانعی جدی در شکل‌گیری بستری است در آن انسان به مسائل بنیادین بیندیشد و با استفاده از مقدمات عقلی به استنتاج منطقی پردازد. از سوی دیگر با توجه به جایگاه تصوف در جامعه ما، می‌توان تصور کرد این پدیده که متکی بر معرفت‌شناسی شهودی بوده است بر مهجور ماندن اندیشه فلسفی در ایران چه تأثیر قابل توجهی می‌توانسته داشته باشد. در این نظام فکری که «پای استدلالیان» را «چوبین» و «سخت بی‌تمکین» می‌داند (مولوی، ۱۳۹۶:

۱۳۹/۱) فلسفیدن و خردورزی حتی «عقیله‌ای» است که مانع صعود و عروج روح به عالم حقیقت است. اما در تضعیف نهاد فلسفه سهم هنر پرنفوذ «شعر» کم از متولیان دین و عرفان نبوده است. در ادوار مختلف شعر فارسی، ابیاتی از این دست کم نیستند که توسط شاعران سروده شده و دیگران آن را زمزمه کرده‌اند:

- به علم فلسفه چندین چه نازی

که باشد فلسفی دائم معطل (مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۲: ۶۴۴)

- عقل نبود فلسفه خواندن ز بهر کاملی

عقل چه بود؟ جان بُنی خواه و نبی خوان داشتن (سنایی، ۱۳۴۱: ۴۶۱)

- نقد هر فلسفی کم از فلسفی است

فلس در کیسه عمل منهد ...

فلسفی مرد دین مپندارید

حیز را جفت سام یل منهد (خاقانی، ۱۳۹۳: ۱۷۲ - ۱۷۳)

- فلسفی را شیوه زردشت دان

فلسفه با شرع پشتاپشت دان (عطار، ۱۳۸۶: ۱۵۶)

- عقل بند رهروان و عاشقان است ای پسر

بند بشکن ره عیان اندر عیان است ای پسر (مولوی، ۱۳۵۵: ۱/۳)

- حدیث از مطرب و می گو و راز دهر کمتر جو

که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معما را (حافظ، ۱۳۹۰: ۴).

ابیاتی از این دست اگرچه خود تحت تأثیر عوامل پیشین سروده شده‌اند، اما به‌هرحال به‌علت حوزه نفوذ و تأثیری که داشته‌اند، در کنار ساختار استبدادی و آنچه متکلم اشعری و صوفی گفته، اندیشه جامعه ما را شکل داده‌اند.

۳-۲. نظام‌مند و منسجم

نظریه ادبی حاصل اندیشه‌ای منسجم است که چارچوبی منطقی دارد و بر پایه مقوله‌ها و ملاک‌هایی از پیش طرح‌شده شکل گرفته و هدف نهایی‌اش پرتو افکندن به ابعاد و زوایای مختلف آثار ادبی اعم از شعر و نثر است. این انسجام عمدتاً به واسطه داشتن بینش و پیش‌فرضی فلسفی حاصل می‌شود. آنچه نظریه‌پرداز با استعانت از معلومات پیشین و تکیه بر ملاک‌ها و چارچوب‌ها در قالب نظریه بنا می‌کند، از نوعی بینش فلسفی برمی‌خیزد، زیرا بدون نظامی فلسفی سامان بخشیدن و طبقه‌بندی اندیشه‌های متافیزیکی و انتزاعی به‌خوبی صورت نمی‌گیرد، چنانکه در نگاهی گذرا به تاریخ نظریه‌پردازی به‌وضوح می‌توان جای پای چنین نظامی را ملاحظه کرد.

دیدگاه‌های ادبی آرای پراکنده‌ای هستند که درباره بخش‌های مختلف شعر و سایر حوزه‌های ادبی به تفاریق و در یک بازه زمانی بلندمدت گفته شده‌اند. پژوهشگرانی که به دنبال تدوین نظریه ادبی شاعران هستند، این آرا و عقاید را از لابه‌لای آثار افراد استخراج می‌کنند و می‌کوشند تا به این مطالب انسجام و نظم و ترتیب ببخشند. یکی از صاحبان این طرز فکر مهدی محبتی است که به وجود نظریه ادبی در ادبیات کهن فارسی باورمند است (محبتی، ۱۳۸۸: ۱/ ۲۶، ۶۰ و ۷۰) و کتاب خود را بر مبنای این فرضیه تدوین کرده است. به عقیده او: «در قلب این سنت، قواعد و موازین مستحکم انتقادی وجود دارد، اما به‌صورتی نامضبوط و نامنسجم که باید با تیزبینی و دقت و با توجه به مجموعه‌ای از عوامل بدان‌ها رسید و از طریق آن‌ها آن نظریه‌ها و قواعد را بازیافت و ثبت کرد» (همان: ۶۰). او بر آن است که همین نظریه «مبنای تئوریک دیدها و داوری‌ها در باب اثر ادبی به‌شمار می‌رفته است» (همان: ۷۰) با کنار هم نهادن اندیشه‌های مشابهی که در پی تفحص در آثار قدما به آن‌ها دست یافته‌ایم نمی‌توانیم

نظریه‌ای ادبی را به‌زعم خود بازسازی یا کشف کنیم. محصول نهایی چنین کاری هرچه باشد برساخته ماست و از قبل وجود نداشته است. نظریه در ذات خود منسجم، روشمند و دارای صورت‌بندی است؛ بنابراین کوشش نویسنده محترم در جستن دیدگاه‌های ادبی شاعران و اهل بلاغت و تنظیم آن‌ها اگرچه کوشش بسیار ارزشمندی است، اما آنچه ایشان با کنار هم قرار دادن نظریات مشابه در کل ادب فارسی به‌زعم خود «دو نظریه عام ادبی» (همان: ۷۰ / ۱) پنداشته‌اند، چندان درست و دقیق نیست. شاعران مسلماً در سروده‌هایشان از قواعدی ازپیش موجود پیروی می‌کرده‌اند، ولی آنچه براساس آن می‌سرودند «سنت» بود که عمده‌تاً هم به‌صورت نانوشته منتقل می‌شد. با دقیق‌شدن در سنت می‌توان برای آن چارچوب و قواعد یا به تعبیری مبنای نظری لحاظ کرد، اما مجموع این قواعد را می‌توان «سنت ادبی» نامید، نه نظریه و تفاوت‌های اساسی‌ای میان نظریه و سنت ادبی وجود دارد که برخی از آن‌ها را می‌توان در مطالب مطرح‌شده در این مقاله یافت.

نکته مهمی که لازم است در اینجا به آن اشاره کنیم این است که تشریح و تبیین و صورت‌بندی است که «نظر» یا «ایده» را به «نظریه» تبدیل می‌کند. برای درک اهمیت این نکته کافی است توجه داشته باشیم که «نظریه» به تشریح‌کننده و صورت‌بندش شناخته می‌شود؛ مثلاً در فلسفه اسلامی این ابن‌سیناست که نخستین‌بار به مسئله «وجود رابط معلول» اشاره‌ای کرده است: «الوجود المستفاد من الغير كونه متعلقاً بالغير هو مقوم له كما ان الاستغناء عن الغير مقوم لواجب الوجود بذاته و المقوم للشيء لا يجوز أن يفارقه اذ هو ذاتي له» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق: ۱۷۸) اما به‌دلیل اینکه ملاصدرا چند قرن بعد به تشریح آن پرداخت (شیرازی، ۱۹۸۱م: ۲ / ۲۹۹ - ۳۱۴) این ایده امروزه تحت عنوان «نظریه وجود فقری معلول صدرالمتهالین» شناخته می‌شود.

ایده‌های گاه‌گاهی که توسط اهل بلاغت و فیلسوفان مسلمان ارائه می‌شد، غالباً ابتر می‌ماند؛ نه خود ایشان آن جرقه پرقابلیت را به آتشی روشنگر تبدیل می‌کردند، نه نویسندگان بعدی که آثارشان را عمدتاً با تقلید از آثار پیشین به نگارش درمی‌آوردند، به آن ایده‌ها توجه شایسته‌ای نشان می‌دادند و با اندیشیدن و پرداختن به آن‌ها بحثی را ایجاد می‌کردند؛ برای مثال در حوزه بلاغت برخی پژوهشگران به وجود دقیقه‌ها و ایده‌های قابل‌اعتنایی در آثار جرجانی اشاره کرده‌اند که چه‌بسا اگر در سده‌های بعد توسط اهل بلاغت پیگیری می‌شدند و مورد تأمل و موشکافی قرار می‌گرفتند، می‌توانستند ساخت و صورتی نظریه‌مانند بیابند. در فلسفه در مبحث مدینه فاضله فارابی کوشش‌های ابتدایی‌ای را می‌توانیم در مقوله فلسفه سیاست مشاهده کنیم که شاید به دلیل نبود بستر مناسب توسط فلاسفه بعد پیگیری نشد. هم از این قبیل است مبانی فلسفه طبیعت که توسط ابوریحان پایه‌گذاری شد و کسی آن را دنبال نکرد.

با این حال در میان متون کلاسیک، آثار فلسفی ما به دلیل برآمدن از ذهنیتی فلسفی ظرفیت استخراج نظریه را دارند، منوط به اینکه فیلسوف ایده را تا حد یک نظریه پرورده باشد و فرد خارج‌کننده و صورت‌دهنده به نظریه در عین تسلط کافی به آثار فیلسوف مدنظرش، خود ذهنیتی فلسفه‌ورز داشته باشد. با این شرایط می‌توان از متون فلسفه اسلامی، نظریه یا برخی فلسفه‌های مضاف را به دست آورد؛ کم‌اینکه غربیان این کار را کرده‌اند و برای نمونه ریکاردو استروپینو^{۱۴} با کاوش در میراث فلسفی ابن سینا کتاب *Avicenna's Theory of Science*^{۱۵} را به نگارش درآورده است؛ بنابراین، با تجمع آرای پراکنده نمی‌توان به نظریه رسید، اما برخی ایده‌ها و نظرات فلاسفه مسلمان را می‌توان مبنای یک نظریه قرار داد و با تشریح و صورت‌بندی دقیق نظریه‌ای منسجم ارائه داد.

جدای از فقدان انسجام درونی نظریه در دیدگاه‌های تجمیع‌شده، نبود شرط «وحدت زمان» در این دیدگاه‌ها بعضاً مشکل «تناقض منطقی» را نیز ایجاد می‌کند. فیلسوفان و نظریه‌پردازانی بوده‌اند که بعدها به رد یا تعدیل نظریات پیشین خود پرداخته‌اند. ویتگنشتاین از مشهورترین این افراد است که اندیشه‌های واپسینش، رد اندیشه‌های پیشین او بود و به همین علت در بررسی سیر حیات فکری او از اصطلاحات «ویتگنشتاین متقدم» و «ویتگنشتاین متأخر» استفاده می‌شود.^{۱۶} از آنجاکه نظریه‌پردازان نظریات خود را به صورت منسجم و در یک بازه زمانی مشخص تدوین می‌کنند، جدای از نبود تشتت و پراکندگی، قاعدتاً تناقضی نیز نباید در نظریه‌هایشان دیده شود. اینان چنانچه به واسطه پویایی اندیشه‌شان بعدها تغییری در دیدگاه‌ها و نظریاتشان به وجود بیاید، نظریات جدیدشان نیز دارای انسجام است و مسئله متناقضی در آن دیده نمی‌شود. نظریات جدید می‌توانند رد یا تعدیل نظریات پیشین باشند. اما دیدگاه‌های پراکنده شاعران که در شرایط زمانی و مکانی متفاوتی ارائه شده طبیعتاً می‌تواند دارای تناقضاتی باشد، زیرا شاعران نیز در طول زمان دچار تغییر در اندیشه و پسند هنری می‌شدند. به همین دلیل پس از جمع‌آوری و تنظیم آرای پراکنده شاعران امکان ظهور تناقض‌هایی وجود دارد که منطقاً هر نظریه‌ای باید فاقد آن باشد.

۳-۳. حاصل تأمل در متن

آوگوست ویلهلم شلگل شعر را فلسفه جلی می‌دانست (ولک، ۱۳۷۴: ۵۹/۲) به عبارت دیگر، در شعر و ادب اندیشه‌های بنیادین مستتری نهفته است. از دیگر زمینه‌های نظریه‌پردازی در غرب، تأمل، فهم، استخراج و صورت‌بندی «گزاره‌های مستتر و ضمنی» در متون است. اینکه کوندر را می‌گوید: «رمان، ضمیر ناخودآگاه را پیش از فروید

و مبارزه طبقاتی را پیش از مارکس و پدیدارشناسی را پیش از پدیدارشناسان به کار برده است» (کوندرا، ۱۳۸۳: ۸۴) بیانگر این است که متون ادبی منبع غنی‌ای برای یافتن ایده به‌منظور نظریه‌پردازی هستند. از این منظر نظریه ادبی را می‌توان محصول چالش اندیشمند با متن دانست. بدون متن ادبی و مواجهه با آن چالشی در میان نیست و بدون درگیر شدن با متن و پرس‌وجو درباره آن نیز نظریه پدید نمی‌آید. تاتارکیویچ معتقد است:

برخی از اندیشه‌های زیباشناختی بیان کلامی «مستقیمی» نداشته‌اند، بلکه ابتدا در «آثار هنری» تجسم پیدا کرده‌اند و بنابراین نه در واژگان، بلکه در شکل، رنگ و صدا تبلور یافته‌اند. برخی دیگر به ما اجازه می‌دهند که از آن‌ها نظریه‌های زیباشناختی را استنباط کنیم. نظریه‌هایی که بدون بیان صریحشان نیز در همان آثار دیده می‌شوند. تاریخ زیباشناسی در مبسوط‌ترین تلقی‌اش نه تنها از گزاره‌های زیباشناختی صریح بلکه از «گزاره‌های ضمنی» نهفته در ذوق و سلیقه غالب یا در آثار هنری تشکیل شده است (تاتارکیویچ، ۱۳۹۲: ۲۳ به نقل از نیکویی، ۱۳۹۸: ۲۶۲).

نظریه‌پرداز ادبی در پی آن است تا اصول و معیارهای عمومی آثار ادبی، ماهیت ادبیات، سرشت قالب‌ها و انواع ادبی ساختارها شکل‌ها و ... را بیان کند و برای این کار باید به سراغ متن ادبی برود. بدین شکل یکی از ویژگی‌های نظریه‌پردازی ادبی برآمدن از دل متن ادبی با اندیشیدن به جوانب مختلف آن و صورت‌بندی‌اش است.

شاعران اگرچه خود آفریننده متون‌اند و به قول نیما یوشیج «شاعر بودن یعنی غرق در موضوع بودن» (یوشیج، ۱۳۶۸: ۲۰۸) و هرچند آنچه می‌گویند می‌تواند حاصل تجربیات ادبی و اندیشه‌ورزیشان در این حوزه باشد؛ بااین‌حال، دیدگاه‌هایی که بیان می‌کنند عمدتاً پیرامون مسائل زیبایی‌شناسانه یا رسالت شعر و هنر می‌گردد و نظریه منسجمی نیست که از تأمل در متن به وجود آمده باشد و به طریقه و وسیله‌ای برای

نگرشی جدید به متون تبدیل شود. دیدگاه اینان زاده دریافت شخصی‌شان است؛ دریافتی که از ذوق و استعدادشان سرچشمه می‌گیرد، نه از تأمل در متن.

تأمل در متن خود مهارتی است که مستلزم بهره‌مندی از مهارت‌های دیگری است؛ از جمله داشتن نگرشی فلسفی و مواجهه انتقادی با متن. ادیبان قدیم کم‌تر از این مهارت‌ها برخوردار بودند و اغلب با معیارها و پیش‌فرض‌هایی که «سنت» تعریف کرده بود به‌سراغ متن می‌رفتند و طبیعتاً در پی تطابق دادن آن متن با همان معیارهای ازپیش‌موجود در ذهن خودشان بودند. به همین دلیل خروج قابل‌توجه از نُرم تعریف‌شده در سنت، خارج شدن از جاده سلامت و فصاحت و نوعی انحطاط تلقی می‌شد. حال آنکه در نبود ذهنیتی کانالیزه شده و با داشتن دیدی فلسفی می‌شد از ویژگی‌های نوظهور موجود در متن‌های جدید خارج‌شده از نرم، ایده یا چارچوب نظری جدیدی استخراج کرد. یکی از نمودهای عدم وجود چنین ذهنیتی در گذشته ادبی ما نحوه مواجهه با سبک هندی است که در آن مبانی تصویرآفرینی متفاوت از سبک‌های پیشین بود و از آنجاکه این شیوه جدید با معیارهای بلاغت سنتی قابل تحلیل نبود، درنهایت منحنی خواننده و طرد شد. در نبود ذهنیت فلسفی و اهل تأمل، ادیب ایرانی نتوانست برای تحلیل و شناسایی معیارهای زیبایی‌شناسانه سبک هندی طرح تازه‌ای بریزد. این در حالی است که «این شیوه‌های خیال‌انگیز که مقبول طبع ادیبان و بلاغیان ایرانی نیفتاد برای برخی ادیبان شبه‌قاره هند چندان زیبا و شگفت بود که در آن سبک تأمل‌ها کردند و معیارهای بلاغی تازه‌ای برآوردند» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۴). ادیبان هندی در درون سنت سلب رشد نکرده بودند و ذهنشان کانالیزه نشده بود. این مسئله تا دوران معاصر نیز ادامه داشته و در ظهور نیما یوشیج نیز دیده می‌شود. برخلاف طبع

محافظه‌کار و غیرپویای غالب ادیبان و اندیشمندان ما، غربی‌ها در کشف و قرائت نظریه‌ها از متون ماهر و متبحرند.

ممکن است این تصور پیش آید که این نظریه‌ها چون برآمده از دل متون ادبی یک فرهنگ خاص دارای سنت‌های ادبی و اصول جمال‌شناختی مشخص‌اند، معیارهای سنجشی و تحلیلی آن بیشتر به کار نقد و تحلیل آثار همان فرهنگ و ادب می‌خورد. این مسئله تا حدودی طبیعی است، اما باید دانست نظریه منبعث از فلسفه و ذهنیتی فلسفی تا حد زیادی این مشکل را برطرف می‌کند، زیرا ویژگی دیگری که بنیاد فلسفی نظریه رقم می‌زند «شمولیت» آن است. «وقتی فلسفه درباره چیزی بحث می‌کند، کاملاً مستقل و بیرون از آن می‌ایستد و نمی‌تواند وابسته به آن باشد. نظریه عمومیت و شمولیت دارد و قابل تقلیل و تحدید به زمان و مکان تولد خود نیست» (فتوحی، ۱۳۹۵: ۱۶). به همین دلیل است که امروزه نظریاتی که در بستر تاریخی غرب شکل گرفته‌اند در جای‌جای جهان از جمله ایران مورد استفاده قرار می‌گیرند. حال آنکه دیدگاه‌های ادبی گردآمده تحت عنوان «نظریه» به دلیل فقدان مبنای فلسفی و تکیه صرف بر درک و دریافت زیبایی‌شناختی شخص شاعر چندان قابل تعمیم به شعر و ادب سایر ملل نیست.

۳-۴. ارائه دیدی تازه

نظریه‌ها ماهیتاً معرفت‌بخش هستند و در پرتو آن‌ها شناخت تازه‌ای شکل می‌گیرد. این شناخت در وهله اول متون را شامل می‌شود، اما برخی نظریات دید تازه‌ای فراتر از متن را هم ایجاد می‌کنند. به همین خاطر برخی معتقدند نظریه‌های ادبی نظرگاه‌ها و چشم‌اندازهایی معطوف به انسان، جهان اجتماعی - فرهنگی، زبان و معنا و پیوندهای آن با واقعیت و حتی مسئله شناخت هستند (همدانی، ۱۳۹۸: ۳) نظریه ادبی اگر دید

جدیدی نسبت به جهان یا جامعه و تعاملات بشری ارائه ندهد، لااقل یک افق دید تازه‌ای برای مواجهه با متون به دست می‌دهد. نظریه‌پرداز هنگام خوانش متن درمی‌یابد که این متن و سایر متون مشابه را چه از جهت ماهیت، چه از حیث ساختار و چه به لحاظ کارکرد و فایده به شکلی دیگر می‌توان تفسیر کرد و به فهم معنی و رمز و راز درون و برون آن پی برد. نظریه ادبی در پی آن است تا هنگام مواجهه با متن از یک زاویه خاص آن را به نوعی اغناکننده بشناسد و پرتو تازه‌ای بر متن افکند. «هریک از نظریه‌های ادبی، شیوه تازه‌ای از نگریستن به متن ادبی را به ارمغان می‌آورد و بعد دیگری از پدیده ادبی را زیر ذره‌بین قرار می‌دهد ... هر نظریه معرفتی دیگر به ارمغان می‌آورد و امکان خوانش دیگری را از متن فراهم می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۵: ۳۳).

دیدگاه‌های ادبی فاقد این خصیصه هستند و عمدتاً به ماهیت شعر و مباحث جمال‌شناختی می‌پردازند و از این بابت به نوعی به بوطیقا نزدیک‌ترند که مطالعه نظام‌مند زیبایی‌شناختی آثار ادبی است. «در سنت و فرهنگ یونانی واژه "Poetikos" در معنای "شناخت ساختار ادبی" به کار می‌رفت که تبارش به "Poesis" می‌رسید، در معنای ساختن و به‌ویژه ساختن در قلمرو زیبایی‌شناختی» (توکلی، ۱۳۹۴: ۴۵).

پیشتر در مورد برداشت اشتباه محبتی از «نظریه» گفتیم. در اینجا یادآور می‌شویم که ایشان معتقدند: «آنچه که در لابه‌لای آثار منثور و منظوم ادب ایرانی در باب نقد آمده است، اگر جمع و ثبت و مرتب و همسو شود، بی‌تردید از چندین کتاب برخواهد گذشت و درنهایت به چند نظریه عام و شامل خواهد رسید» (محبتی، ۱۳۸۸: ۱/ ۵۹).

با توجه به اینکه محبتی در کتاب خود کوشیده است تا به همین امر بپردازد و دیدگاه‌های انتقادی قدما را جمع و تنظیم کرده است، باید پرسید چند نفر براساس «نظریاتی» (به تعبیر ایشان) که با دقت در آرای قدما از شعرا و بلاغیان و تذکره‌نویسان

استخراج کرده، متون کلاسیک فارسی را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند؟ خود ایشان چرا دست به چنین کاری نزده یا لاقلاً شیوه «کاربست» این «نظریات» در متون کلاسیک را مشخص نساخته‌اند؟ اصلاً آیا آنچه ایشان تحت عنوان نظریه گرد آورده‌اند، از چنین ویژگی‌ای برخوردار است؟

یکی دیگر از دلایل نظریه نبودن مباحث و مطالبی که ایشان با دقت در آرای قدما طرح کرده‌اند، نداشتن این ویژگی یعنی «ارائه دیدی تازه» است. آنچه محبتی از آرای قدما گرد آورده، فاقد ارائه دید جدیدی است که مخاطب براساس آن به درک و دریافت تازه‌ای از متن دست پیدا کند و این فقدان را در تمام پژوهش‌هایی که به همین شیوه در پی گرد آوردن دیدگاهی تحت عنوان نظریه بوده‌اند، می‌توان دید. از دیگر ویژگی‌های اصلی نظریه در خدمت نقد درآمدنش است و اصلی‌ترین عامل اسباب نقد شدن نظریات غربی این است که هر نظریه پرتو تازه‌ای بر متن می‌افکند و بُعد دیگری از آن را نمایان می‌سازد.

۳-۵. به کارگیری در نقد

بخش قابل توجهی از نظریات به قصد ایجاد یک نگرش نوین و ذهنیتی تازه در مواجهه با متون ایجاد شده‌اند، نه لزوماً ارائه الگو و ملاکی برای تجزیه و تحلیل متن؛ با این حال، به دلیل نظام‌مندی و بینش جدیدی که نظریات ادبی ارائه می‌دهند، امروزه نقدهایی که صورت می‌پذیرد غالباً بر مبنای نظریه هستند. «نظریه ادبی ارغنون روش‌ها و نیاز عمده تحقیق ادبی امروزه است» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۸). در عرصه پژوهش‌های ادبی نقدی که مبتنی بر نظریه‌های ادبی نباشد در میان محققان جایگاه چندانی ندارد. دلیل ارزش استفاده از نظریه در نقد را این کلام رضوانی به‌خوبی مشخص می‌کند:

«مهم‌ترین تفاوتِ نقدِ نظریه‌محور و نقد فارغ از نظریه آن است که اولی بر تعریفی مشخص از ادبیات مبتنی است و دومی نه. در جهانی که از هر علمی انتظار می‌رود اصول و مبانی و حتی روش و ابزارها و دامنه شناخت خود را به‌روشنی مشخص کند، نمی‌توان نقدی را که تعریفی از موضوع خود نداشته باشد از مقوله علم دانست و جدی گرفت» (رضوانی، ۱۳۹۰: ۵۰). نقد اگر مبتنی بر نظریه نباشد، سست، متشتت، ذوقی و خلل‌پذیر خواهد بود. نظریه‌ها به رویکرد انتقادی استحکام بخشیده، آن‌ها از ابهام و سستی نجات می‌دهد.

هر نظریه در مواجهه با متن به‌شکلی بالقوه مجال فهم و توصیف در سطوح مختلفی از ویژگی‌های متن را پیش روی محقق قرار می‌دهد. توانایی و ظرفیت نظریه‌ها در روشن ساختن زوایای پنهان‌مانده آثار ادبی موجب شده است که نقد ادبی بیش‌ازپیش بر نظریه‌ها تکیه کند و پژوهشگران آن‌ها را در نقد متون به‌کار گیرند. در ایران نیز به‌کارگیری نظریه در پژوهش‌های ادب فارسی به‌حدی موردتوجه قرار گرفته که بعضاً خسارت‌بار بوده و بحث‌هایی را دامن زده است.^{۱۷} براین‌اساس، امروزه رویکردهای نقد ادبی متعددی وجود دارند که برآمده از یک نظام معرفتی مبتنی بر نظریه ادبی هستند. هرکدام از این رویکردها متناسب با نظریه مبنايي روش‌های ویژه‌ای برای خوانش متون ادبی دارند و الگوهای متناسب با هدف خود را به‌کار می‌بندند.

با توجه به موارد مذکور می‌توان گفت، در آنچه «نظریه ادبی» است، اندیشمندان با بهره‌گیری از دانش فلسفه، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی و ... در خوانش متون به ملاک‌ها و چارچوبی نظام‌مند و منسجم برای تشخیص عوامل زیبایی و تبیین روابط میان عناصر متن و حتی گاه فرامتنی می‌رسند که دریچه جدیدی بر متون می‌گشاید و درنهایت به کار نقد و تحلیل سایر متون بر مبنای آن ملاک و چارچوب می‌آید. آنچه برخی

پژوهشگران از آرای شاعران با عنوان نظریه گرد آورده‌اند، مبنایی فلسفی ندارد و چارچوب و الگوی خاصی که بتوان با آن متنی را نقد کرد در اختیار نمی‌گذارد و از آن‌ها تنها می‌توان به دیدگاه‌های جمال‌شناختی افراد که عمدتاً هم بر مبنای سنت شکل گرفته است، پی برد.

۴. آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می‌کرد؟

در حوزه نظریه و نظریه‌پردازی دیدگاه قابل نقد دیگری هم در میان تعدادی از پژوهشگران وجود دارد. برخی پژوهشگران غالباً شیفته ملیت و هویت ملی با مقایسه برخی آرا و دیدگاه‌های طرح‌شده در کتب قدماي خویش با نظریات عصر جدید غرب نتیجه می‌گیرند که چنین نظریاتی قرن‌ها پیش توسط اندیشمندان و شاعران خود ما مطرح شده، اما از آنجاکه به این اظهارنظرها توجه نشده است، شکاف‌های تاریخی آن‌ها را از بین برده‌اند. این افراد غالباً التفاتی به عوامل و شرایط شکل‌گیری نظریه ندارند.

یکی از این پژوهشگران شیفته ملیت مهدی اخوان ثالث است. پژوهش و نقد در عرصه ادبیات یکی از زمینه‌های فکری اخوان ثالث است که از قریحه ادبی و ذوق انتقادی او سرچشمه می‌گیرد. به عقیده شفیع کدکنی: «اخوان محقق برجسته‌ای بود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱ الف: ۴۸) و «تحقیقات ادبی اخوان در صدر تحقیقات ادبی روزگار او قرار دارد» (همان: ۵۰). اخوان پژوهشگر نه تنها از آشنایی با نظریه‌های معاصر و علوم انسانی جدید بی‌بهره بود، بلکه به دلیل احساسات ملی‌گرایانه تا سر حد افراطش، اساساً خود و افراد کشورش را بی‌نیاز از فلسفه و علوم نظری غرب می‌دانست. او که مارکس را مزدک‌فرنگان می‌خواند (اخوان ثالث، ۱۳۹۰: ۵۳) و عقاید اشتراکی منتسب به مزدک را تا سر حد فلسفه مارکس که انقلابی در جهان ایجاد کرد،

برمی‌کشید، معتقد بود وقتی جامعه بیدار شود درمی‌یابد که قراردادها و قیود حاکم بر جامعه دست‌وپا گیرند و مانع از رشد طبیعی و انسانی و آن حال وقتی صورت می‌گیرد که جامعه به‌سوی «شرف طبیعی» یعنی تعالیم مزدک بامدادان و «خانه پدری» یعنی آیین زرتشت بازگردد، «بدون هیچ حاجت به بیگانه اعم از روس یا پروس، مارکوس یا آنجالیوس، لینالینوس یا استالینوس و حتی مائوس صینانیوس» (همان: ۳۳). او طی سالیان متمادی و در مصاحبه‌های مختلف بر این عقیده‌اش پای فشرده که «قدمای ما از عرب و عجم و غیره هم از این "کشفیات جدید" در نقد و ارزیابی شعر و ادب چندان بی‌خبر نبوده‌اند» (همان: ۹۶) و می‌گفت: «چه لزومی دارد حرف شاعر خودمان را از دهان هایدگر بشنویم؟ این حرف‌ها برای ما تازگی ندارد، تازه نیست، فلسفه نیست، حرف و سخن عادی ماست. حاجت به فلسفه خواندن ندارد» (همان: ۸۰). برای اخوان حتی استناد دادن به فلاسفه و نظریه‌پردازان غرب امری تمسخرآمیز است، چنانکه در مصاحبه‌ای به طعن می‌گوید: «متأسفانه قدمای ما این سعادت را نداشته‌اند که موارث معنوی و افکار و نظریات قدیمی خود را در نقد ادبی و غیره و غیره با دو سه واسطه از کانت و هگل، یا لوکاس [لوکاس؟] و آلن یا ریلکه و الیوت باز بشنوند، یعنی کاری که امروز ما بچه‌ها و وارث بی‌خبر آن‌ها داریم می‌کنیم» (همان: ۹۶). اخوان در این عقیده تنها نیست و این دیدگاه کمابیش در میان عده‌ای از پژوهشگران شایع است. دیدگاه وی به‌عنوان نمونه و البته نمونه افراطی این تفکر نقل شد.

با نگاهی به آنچه پیش‌ازاین طرح کردیم و اطلاعی نسبی از تاریخ پیدایش و تکامل اندیشه‌ها و نظریات و همچنین شناخت طبیعت و ماهیت اندیشه، درمی‌یابیم که فکر و نظر در خلاء پدید نمی‌آید و ایجاد و رشد آن نیازمند زمینه و فضایی مساعد است. با این فرض دیگر نمی‌توان انتظار داشت که نظریه در نبود آن زمینه و فضا ظهور کند و

پرورده شود. «پیدایش و تکامل اندیشه بی‌چون و چرا در گرو اسبابی است. تاریخ جهان به‌روشنی نشان می‌دهد که اندیشه‌های نو و جریان ساز و راهگشا و مترقی در بستر مناسب پدید می‌آیند و تکامل می‌یابند؛ اگر هم در مواردی بسیار استثنائی، در شرایط فقدان چنین بستری، اندیشه‌ای از ذهن نابغه‌ای سر بزند امکان نفوذ و رشد نمی‌یابد» (رضوانی، ۱۳۹۰: ۴۶)، کافی است به این نکته توجه داشته باشیم که پیدایش نظریه‌ها و اندیشه‌های مختلف در غرب پس از رنسانس و به‌ویژه از عصر روشنگری به این سو محصول فضا و بستری است که در اثر تلاش‌های بسیاری برای پیدایش افکار نو مساعد شده بود.

با توجه به آنچه پیش‌تر بیان کردیم مشخص شد که در گذشته ما اساساً امکان ظهور نظریه فراهم نبوده، زیرا بستری که نظریه در آن شکل بگیرد و پرورده شود وجود نداشته است. صرف یافتن اندیشه‌های مشابه با نظریه‌های غربی در پیشینیانمان نباید ما را به گمان غلط بیندازد که در نظریه‌پردازی چیزی کم از غرب نداشته‌ایم و صرفاً به دلیل مرعوب غرب بودن یا خودکم‌تربینی است که نمی‌توانیم در جهان عرض‌اندام کنیم. با توجه به تغییر برخی شرایط در عصر حاضر، در بهترین حالت می‌توان گفت اگر اندیشمند ایرانی صاحب فراست و نبوغ در «بستر اجتماعی» دیگری قرار می‌گرفت و با تسلط بر فلسفه و علوم انسانی دیگر به مسائل کلان‌تر می‌اندیشید و به جای استناد به آرای دقیق اما پراکنده بومی به مبانی نظری علوم پذیرفته جهانی استناد می‌جست و در نهایت می‌توانست یک صورت‌بندی فلسفی به آرا و نظریات خود بدهد، ای‌بسا امروزه مانند ادوارد سعید به عنوان نظریه‌پردازی شرقی‌الاصل در جهان شناخته می‌شد، اما عواملی از جمله نبود بستر مناسب و فقدان ذهنیت فلسفی مانعی اساسی در تحقق این امر بوده‌اند.

۵. با عینک غربی خواندن

در حوزه تطبیق اندیشه‌های مشابه با غربیان، نکته قابل تأمل دیگر این است که آرا و دیدگاه‌هایی که در آثار قدمای ما وجود دارند و مشابه آرای نظریه‌پردازان و اندیشمندان متأخر غربی هستند، آنگاه در بازخوانی متون جلوه کرده و یافت شده‌اند که یابنده پیشتر با نمونه‌های غربی آن آشنا شده است؛ برای نمونه این نوشته عین‌القضاة:

جوانمرد! این شعرها را چون آینه دان! آخر دانی که آینه را صورتی نیست در خود؛ اما هر که در او نگه کند، صورت خود تواند دید. همچنین می‌دان که شعر را خود هیچ معنی نیست؛ اما هر کسی از او آن تواند دیدن که نقد روزگار او بود و کمال کار اوست (همدانی، ۱۳۷۷: ۱/۲۱۶).

قطعاً از قرن پنجم به این سو توسط خوانندگان مختلفی خوانده شده است، اما در عصر ما آنگاه جلب توجه می‌کند و از نظر برخی با نظریات مدرن از قبیل هرمنوتیک همسو می‌نماید (پورنامداریان، ۱۳۷۵: ۸۹) که اندیشمند معاصر ما با «هرمنوتیک مدرن» و نظریات «خواننده‌محور» در آرای هایدگر، گادامر، بارت و سارتر آشنا شده است و پیش از آن، کسی از این جملات چنین مفهوم قابل اعتنائی را دریافت نکرده بود.

آیا اگر این اظهارنظرهای مشابه بومی‌مان را در زمینه^{۱۸} ایجاد شدن نشان بررسی کنیم، به همین استنباط امروزی از آن‌ها دست می‌یابیم؟ و نتیجه این خواهد بود که منظور نویسندگان از این جملات همین دریافت امروزی ما از آن‌هاست؟ برای مثال در جمله «این شعرها را چون آینه دان» ضمیر اشاره به نزدیک «این» به چه بازمی‌گردد؟ آیا عین‌القضاة نمونه خاص و مشخصی از شعر را مدنظر داشته یا «شعر» به طور کلی منظور او بوده است؟ به نظر می‌رسد در این موارد دریافت مفهوم، خارج از بافت و زمینه‌ای که اصطلاح در آن قرار گرفته به نتیجه دقیق و درستی ختم نمی‌شود؛ البته امروزه همان

«هرمنوتیک مدرن» به ما این جواز را می‌دهد که از این جملات خارج از بافتی که در آن شکل گرفته و تولید شده‌اند برداشت‌های خود را داشته باشیم، اما به‌طور کلی منظور ما این است که این قبیل آرای «بومی» و «مال خود» را نیز به‌واسطه غرب و آشنایی با اندیشه‌های غیربومی توانسته‌ایم دریابیم و استخراج کنیم. هم از این قبیل است «بنیادگذار نظریه رستاخیز کلمات» نامیدن بیدل دهلوی به دلیل بیت:

«بیدل سخنم کارگه حشر معانی ست چون غلغلۀ صور قیامت کلماتم»

(ر.ک. شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۷۱: ۶۷)

یا نگاه پویای جرجانی در حوزه فرم‌ها که «نقطه تلاقی جرجانی با صورت‌گرایان روس» است (ر.ک. شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۹۱ ب: ۲۹۱ - ۳۰۰) یا شباهت میان نظریه لانگ و پارول سوسور با تمایزی که برخی دانشمندان مسلمان میان «نطق» و «کلام» قائل شده‌اند (ر.ک. فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۶).

حتی جایی که نظریه پرداز «فیلسوف» ما نظریه‌ای را «منسجم و مبسوط» تشریح کرده، اما مغفول واقع شده است و پس از معرفی آن به غرب، آنان نیز «فضل تقدم» اش را به رسمیت شناخته‌اند، فرد شناساننده به‌واسطه آشنایی با نمونه غربی آن نظریه، به وجود آن در گذشته خود آگاه شده است.^{۱۹}

واقعیت این است که اساساً درک و دریافت ما از نظریه «اروپامحور» است. در این شرایط حتی ارائه نظریه‌ای با محوریت سوژه ایرانی نیز تابعی از جریان کلی نقد و نظریه جهانی و اروپامحور خواهد بود. چاکراورتی^{۲۰} می‌گوید بر مبنای نگرش مسلط غایت‌اندیشانه و تاریخ عام، مدرنیته و سرمایه‌داری، فرایندهایی هستند که به تدریج از اروپا نشئت گرفته و سپس به پهنای تمامی جهان گسترده شده‌اند. او از این سازوکار با عنوان «نخست اروپا سپس جای دیگر» یاد می‌کند. به این معنا شکلی از «زمان تاریخی

جهانی» بر ساخته می‌شود که براساس آن غیرغربی‌ها به‌مرور اشکال بومی‌شده روایت اروپایی را برای خود بازمی‌سازند. در همه این روایت‌ها نوعی گذارتاریخی برای متمدن شدن پیش‌فرض گرفته می‌شود که بدون طی شدن آن، ملت‌های غیرغربی در لحظه پیشاتاریخ و یا «اتاق انتظار» معلق هستند (ر.ک. توفیق، ۱۳۹۸: ۱۴۳). در این حالت، دیگر وضعیت‌های تاریخی به‌مثابه ماقبل آنچه غرب است، رقم می‌خورند و درواقع مجبور می‌شوند تا به‌عنوان بخشی از جهانی وجود داشته باشند که اساساً «برساخته» نگرش اروپامحور است.

۶. نتیجه

نظریه شالوده‌ای فلسفی دارد و حتی اگر برآمده از نظریات جامعه‌شناسی، زبان‌شناسی، روان‌شناسی و ... باشد، درنهایت سرچشمه آن را باید نظامی فلسفی دانست. نظامی که به‌دلیل شکل‌گیری در چارچوب قواعد عقلانی و منطقی به اندیشه انسجام و انتظام می‌دهد. با توجه به مبنای فلسفی و خردمدارانه نظریه پیداست نظریه نامیدن دیدگاه‌هایی که با کاوش در اشعار شاعران گرد آمده است، تا چه حد سهل‌انگارانه و غیرعلمی است. همچنین باید در نظر داشت که دیدگاه‌های ادبی عمدتاً بروز سلیقه زیبایی‌شناسانه به‌صورت گه‌گاه است، نه عمل اندیشیدن یا به تعبیر بهتر فلسفیدن مستمر و تدوین صفر تا صد نظریه‌ای منسجم و ساختارمند حاصل از آن عمل.

نظریه‌پردازی نیازمند ذهنیتی مسئله‌اندیش است که در مواجهه با متون بتواند لایه دیگری از متن را کشف کند یا از زاویه‌ای جدید به متن نظر بیفکند. این ذهن در صورت بهره‌مندی از پرورشی فلسفی می‌تواند با بهره‌گیری از نظریات پیشین این لایه

کشف شده یا زاویه دید جدید را با تشریح و صورت‌بندی در قالب یک نظریه ادبی منسجم عرضه کند تا با آن، متون را از آن زاویه نو نقد کرد.

از آنجاکه دیدگاه‌های ادبی شاعران که توسط پژوهشگران جمع‌آوری شده است، از ویژگی‌هایی که در این مقاله برشمردیم بی‌بهره‌اند، اطلاق اصطلاح «نظریه ادبی» بر آرا و عقاید ادبی آنان درست و دقیق نخواهد بود. بهتر است برای این قبیل آرا و نظریات از اصطلاح «دیدگاه‌های ادبی» استفاده کنیم تا اصطلاح «نظریه ادبی»، تعریف و مصداق خاص و مشخص خود را داشته باشد. پیداست که اگر اصطلاحات مورد استفاده در یک دانش تعریف منحصربه‌فرد و مصادیق یک‌سختی داشته باشد و از شناور، چندمعنا و چندمصادیقی بودن برکنار باشند، طبیعتاً گزاره‌های آن دانش اثبات‌پذیرتر و دقیق‌تر خواهد بود.

همچنین جدا از اینکه «نظریه» را به واسطه آشنایی با اندیشه‌های غرب شناخته‌ایم، برداشت‌های جدید از برخی گزاره‌های موجود در متون گذاشته نیز حاصل همین آشنایی است. آشنایی با اندیشه‌های نو و نظریات غربی موجب شده که پژوهشگران هنگام بازخوانی متون به آرای مشابهی در آن متون پی ببرند؛ اما اینکه از وجود برخی شباهت‌ها میان آرای گذشتگان خود با نظریات جدید غرب به این تصور برسیم که در این حوزه از غربیان چیزی کم نداشته و نداریم، خود را فریفتن است. به نظر می‌رسد برای رفتن به سمت نظریه‌پردازی نخستین گام پذیرفتن وجود خلأ در این حوزه است. سپس می‌توان با قرارگرفتن در «بستر» مساعد و مناسب و پروردن ذهن بر مبنای فلسفه و درک درست و عمیق نظریه‌های موجود، مواجهه فعالانه و کاوشگرانه با متون را تمرین کرد و با یافتن ایده‌ای از دل مناسبات متن به پروردن و صورت‌بندی آن کوشید و در نهایت آن را در قالب نظریه‌ای که نگرشی نو را رقم می‌زند، ارائه کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. نیز ر.ک. ایگلتن، ۱۳۸۰: ۸۸.
۲. چاپ ۱۳۷۷، تهران، نشر پایا.
۳. چاپ ۱۳۸۵، قم، نشر فراگفت.
۴. منتشرشده در: هنر، بهار ۱۳۸۰ شماره ۴۷، صص ۲۲-۲۷.
۵. منتشرشده در: فنون/ادبی، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، دوره ۷، شماره ۲ (پیاپی ۱۳)، ۴۳-۷۰.
۶. منتشرشده در: پژوهشنامه/ادب غنایی، بهار و تابستان ۱۴۰۰، شماره ۳۶، صص ۲۹-۵۴.
۷. منتشرشده در: نقد/ادبی، سال ۶، شماره ۲۳، پاییز ۱۳۹۲، صص ۳۷-۵۸.

8. term

۹. درمورد «متافیزیک» ر.ک. سروش، ۱۳۵۷: ۳۹-۶۲.

10. ontology

11. epistemology

۱۲. مبحث موسیقی جدا از اینکه به دلیل ریشه یونانی‌اش در فلسفه اسلامی حضور دارد، در تقسیم‌بندی‌های فیلسوفان مسلمان ذیل شاخه ریاضیات و هم‌رده با حساب، هندسه و هیئت قرار گرفته است.
۱۳. چنانچه گفته شود در غرب نیز ساختار حکومت‌ها غالباً استبدادی بوده است و به این واسطه در تأثیرگذاری این مورد با شک و تردید نگرسته شود، باید ماهیت «استبداد شرقی» و تفاوت آن با سیستم‌های استبدادی در غرب را خاطرنشان کرد. (در این زمینه ر.ک. استبداد شرقی، نوشته کارل آوگوست ویتفوجل، ترجمه محسن ثلاث، تهران: ثالث). ضمن اینکه در اینجا مسئله ساختار سیاسی نیست، بلکه فرهنگی است که این ساختار در بطن جامعه به وجود آورده است.

14. Riccardo Strobino

۱۵. چاپ ۲۰۲۱، California: University of California Press.
۱۶. برای آشنایی با اندیشه‌های متقدم و متأخر ویتگنشتاین ر.ک. هادسون، ۱۴۰۳: ۲۵-۴۱، ۸۷-۱۱۵.
۱۷. ازجمله ر.ک. مقالات: «درد یا درمان، آسیب‌شناسی کاربرد نظریه‌های ادبی در تحقیقات معاصر» در: پژوهش‌های ادبی، سال نهم، تابستان و پاییز ۱۳۹۱، شماره ۳۶ و ۳۷، صص ۵۱-۷۵؛ «گزینش متن و روش‌شناسی مطالعات ادبی» در: نقد/ادبی، سال ششم، پاییز ۱۳۹۲، شماره ۲۳، صص ۳۷-۳۷.

۷۵؛ «بحران نقد: تصادف نظریه و متن» در: نقد ادبی، زمستان ۱۳۸۸، شماره ۸، صص ۲۱۵ - ۲۱۹؛
 «اقتدار نظریه در پژوهش‌های ادبی معاصر» در: نقد ادبی، سال دهم، تابستان ۱۳۹۶، شماره ۳۸،
 صص ۹۷ - ۱۲۰؛ «نقد نظریه‌زدگی» در: پژوهش زبان و ادبیات فارسی، بهار ۱۳۹۵، شماره ۴۰،
 صص ۱۵۵ - ۱۸۵؛ «منطق الطیر عطّار: چندصدایی یا هم‌صدایی (نگاهی به تقدیر تراژیک نظریه‌های
 ادبی در ایران)» در: تاریخ ادبیات، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، شماره ۷۷، صص ۳۷ - ۵۶؛ «نظریه و متن
 ادبی (آسیب‌شناسی مقالات منتشرشده بر پایه آرای گریماس)»، در: جستارهای نوین ادبی، زمستان
 ۱۴۰۰، شماره ۲۱۵، صص ۱۱۷ - ۱۳۷؛ «نقد کاربرد نظریه ادبی در مقالات پژوهشی (با تأکید بر
 روایت‌شناسی ساختارگرا)» در: نقد ادبی، سال یازدهم، تابستان ۱۳۹۷، شماره ۴۲، صص ۱۴۹ -
 ۱۷۲؛ «ناسازگاری نظریه با نوع ادبی» در: نقد ادبی، سال سوم، شماره ۱۰، تابستان ۱۳۸۹، صص
 ۲۰۵ - ۲۱۱.

18. context

۱۹. ر.ک. مقاله «ابن سینا و تقدم در کشف فرمول‌های بوریدان و بارکن» در: موحّد، ۱۳۹۴: ۴۵ - ۵۸.

20. Gayatri Chakravorty Spivak

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ه.ق). *التعلیقات*. قم: مرکز النشر.
 اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۰). *صدای حیرت بیدار*. چ ۳. تهران: زمستان.
 اسکیلئوس، اوله مارتین (۱۳۹۴). *درآمدی بر فلسفه و ادبیات*. ترجمه محمد نبوی. تهران: آگه.
 الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۹۸۱م). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. بیروت: دار
 احیاء التراث العربیه.
 ایگلتون، تری (۱۳۸۰). *پیش‌درآمدی بر نظریه ادبی*. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.
 پورنامداریان، تقی (۱۳۷۵). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. تهران: علمی و فرهنگی.
 توفیق، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۸). *نامیدن تعلیق*. تهران: مانیا هنر.
 توکلی، حمیدرضا (۱۳۹۴). *از اشارت‌های دریا؛ بوطیقای روایت در مثنوی*. تهران: مروارید.
 جانسون، رابرت وینسنت (۱۳۹۰). *زیباگرایی*. ترجمه مسعود جعفری. تهران: مرکز.

- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۹۰). *دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی*. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: زوار.
- حسن‌آبادی، محمود (۱۳۸۳). «واژه از دیدگاه مهدی اخوان ثالث (م. امید)». در: *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*. ش ۲، ۷۵-۹۱.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۹۳). *دیوان افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی*. تصحیح و مقدمه و تعلیقات به کوشش ضیاالدین سجادی. تهران: زوار.
- دهقانی، محمد (۱۳۸۰). *پیشگامان نقد ادبی در ایران*. تهران: سخن.
- رضوانی، سعید (۱۳۹۰). «دو سوء تفاهم در بحث نظریه‌های ادبی». در: *نامه فرهنگستان*، ش ۳ (پیاپی ۴۷)، ۴۳-۵۳.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۵۷). *علم چیست، فلسفه چیست؟* تهران: حکمت.
- سنایی، مجدودین آدم (۱۳۴۱). *دیوان حکیم ابوالمجد مجدودین آدم سنایی*. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: ابن‌سینا.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۱). *شاعر آینه‌ها*. تهران: آگاه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱ الف). *حالات و مقامات م. امید*. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱ ب). *رستاخیز کلمات*. تهران: سخن.
- عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۶). *مصیبت‌نامه*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۹). *بلاغت تصویر*. تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی*. تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۵). «متون کهن فارسی و نظریه ادبی مدرن» در: *نقد ادبی*، ش ۳۳، ۷-۲۰.
- کالر، جان‌اتان (۱۳۸۲). *نظریه ادبی*. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: مرکز.
- گادامر، هانس، گئورگ (۱۳۹۳). *ادبیات و فلسفه در گفت‌وگو*. به کوشش رابرت پاسلیک، ترجمه، تقریر و شرح زهرا زواریان. تهران: نقش و نگار.
- محبّتی، مهدی (۱۳۸۸). *از معنا تا صورت*. تهران: سخن.

مسعود سعد سلمان (۱۳۶۲). *دیوان مسعود سعد سلمان*. به تصحیح رشید یاسمی. تهران: امیرکبیر.

موحد، ضیا (۱۳۹۴). *تأملاتی در منطق ابن سینا و سهروردی*. تهران: هرمس.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۵۵). *کلیات شمس*. با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۶). *مثنوی معنوی*. به تصحیح و مقدمه محمدعلی موحد. تهران: هرمس و فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

نیکویی، علیرضا (۱۳۹۸). «مرور انتقادی کتب نقد ادبی در زمینه آبخورهای نقد». در: *ادبیات پارسی معاصر*، ش ۱، ۲۴۹-۲۷۱.

ولک، رنه (۱۳۷۴). *تاریخ نقد جدید* (۲). ترجمه سعید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر.

ولک، رنه و وارن، آوستن (۱۳۷۳). *نظریه ادبیات*. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. تهران: علمی و فرهنگی.

هادسن، ویلیام دانالد (۱۴۰۳). *لودویگ ویتگنشتاین؛ ربط فلسفه او به باور دینی*. ترجمه مصطفی ملکیان. تهران: هرمس.

همدانی، امید (۱۳۹۸). *نظریه ادبی، ادبیات و مسئله شناخت*. تهران: نگاه معاصر.

همدانی، عین‌القضات (۱۳۷۷). *نامه‌ها*. به اهتمام علینقی منزوی و عفیف عسیران. ج ۱. تهران: اساطیر.

یوشیج، نیما (۱۳۶۸). *درباره شعر و شاعری*. گردآوری، نسخه‌برداری و تدوین سیروس طاهباز. تهران: دفترهای زمانه.

References

- Akhavan-Sales, M. (2011). *Sedāye Hirate Bidār*. Tehran: Zemestan Publication. [in Persian].
- Al-shirazi, S. (1981). *Hekmāt al-muta'aliya fī-l-asfār al-'aqliyyat al-arba'a*. Birot: Dar ehya al-turath al-arbiyeh Publication. [in Persian].
- Attar, F. (2007). *Mosibatnāme*. Correction, introduction and annotations by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran: Sokhan. [in Persian].
- Culler, J. (2003). *Nazarieye Adbi*. Farzaneh Taheri. Tehran: Markaz Publication. [in Persian].

- Dehghan, M. (2001). *Pyshgāmān Naghde Adaby dar iran*. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian].
- Eagleton, T. (2001). *Pishdarāmadi bar Nazariye Adabi*. Abbas Mokhbar (Tr.). Tehran: Markaz Publication. [in Persian].
- Fotoohi, M. (2010). *Belq̄ghate Tasvir*. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian].
- Fotoohi, M. (2011). *Sabkshenāsi*. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian].
- Fotoohi, M. (2016). "Ancient Persian Texts and Modern Literary Theory" in: *Literary Criticism*. Spring 2016. No 33. pp. 7-20.
- Gadamer, H. (2014). *Adabyt ve falsafe Dar Goftogo*. by Robert Paslick. Zahra Zavarian (Tr.). Tehran: Naqsh va Negar Publication. [in Persian].
- Hafaz, Sh. (2011). *Divān Shamsoddin Mohammad Hāfez Shirāzi*. Edited by Mohammad Ghazvini va Ghasem Ghani. Tehran: Zavar Publication. [in Persian].
- Hamadani, O. (2019). *Nazariye Adabi, Adbiāt ve Masaleye Shenākht*. Tehran: Negah Moaser Publication. [in Persian].
- Hamadani, E. (1998). *Namehā*. Edited by Alinaghi Manzwi and Afif Asiran. Vol. 1. Tehran: Asateer Publication. . [in Persian]
- Hasanabadi, M. (2004). "Word from the Perspective of Mahdi Akhavan Sales (M. Omid)". In: Magazine of the Faculty of Literature and Humanities of Mashhad. No. 2. pp. 75-91.
- Hudson, W. D. (2024). *Ludwig Wittgenstein*. Mustafa Malekian (Tr.). Tehran: Hermes Publication. [in Persian].
- Ibn-Sina, H. (1983) *Alta'lighāt*. Qom:Markaz Al-Nashr Publication. [in Persian].
- Johnson, R. V. (2011). *Zibāgarāei*. Masoud Jafari (Tr.). Tehran: Markaz Publication. [in Persian].
- Khaghani, A. (2014). *Divāne Afzaluddin Badil Ibn Ali Khāqāni*. Correction, introduction and annotations by Ziauddin Sajjadi. Tehran: Zavar Publication. [in Persian].
- Mohabati, M. (2009). *Az Manā ta Sorat*. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian].
- Movahed, Z. (2015). *Ta'molāti dar Mantegh Ibn-sinā va Sohrevardi*. Tehran: Hermes Publication. [in Persian].
- Nikoei, A. (2019). "A critical review of literary criticism books in the context of critical thinking". In: *Contemporary Persian Literature*, no. 1, 249-271.
- Pournamdarian, T. (1996). *Ramz va Dāstanhāye Ramzi Dar Adab Fārsi*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication. [in Persian].

- Rezvani, S. (2011). "Two Misunderstandings in the Discussion of Literary Theories." In: *Academy Bulletin*, no. 3, 43-53.
- Rumi, J. (1976). *Koliāt Shams*. Edited by Badiolzaman Foruzanfar. Tehran: Amirkabir Publication. [in Persian].
- Rumi, J. (2017). *Masnavye Manavi*. Edited by Mohammad Ali Movahed. Tehran: Hermes va Farhangestan Zaban ve Adab Farsi.
- Skilleas, O. (2015). *Darāmadi Bar Falsafe va Adabiāt*. Mohammad Nabavi (Tr.). Agah Publication. [in Persian].
- Soroush, A. (1978). *Elm Chist, Falsafe Chist?* Tehran: Hekmat Publication. [in Persian].
- Sanai, M. (1962). *Divāne Abu al-Majd Majdud ibn Adam Sana'i*. Mohammad Taqi Modarres Razavi. Tehran: Ibn-Sina Publication. [in Persian].
- Shafiei Kadkani, M. (1992) *Shāere Āyeneha*. Tehran: Agah Publication. [in Persian].
- Shafiei Kadkani, M. (2012a). *Rastkhize Kalam*. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian].
- Shafiei Kadkani, M. (2012b). *Hālāt va Maghāmāt Mim. Omid*. Tehran: Sokhan Publication. [in Persian].
- Salman, M. (1983). *Divān Masoud Saad Salman*. Edited by Gholamreza Rashid-Yasemi Tehran: Amirkabir Publication. [in Persian].
- Tofigh, E., et al., (2019). *Nāmydane Talygh*. Tehran: Manya Honar Publication. [in Persian].
- Tavakoli, H. (2014). *Az Esharatheye Dariā*. Tehran: Morvarid Publication. [in Persian].
- Wellek, R. (2010). *Tārikhe Naghde Jadid*. Saeed Arbab Shirani (Tr.). Vol. VIII. Tehran: Nilufar Publication. [in Persian].
- Wellek, R., & Warren, A. (2009). *Nazariye Adabiāt*. Zia Movahed and Parviz Mohajer (Tr.). Tehran: Elmi ve Farhangi Publication. [in Persian].
- Yushij, N. (1989). *Darbareye Sheer va Shāeri*. compiled and edited by Siros Tahbaz, Tehran. Daftarhaye Zamaneh Publication. [in Persian].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی